

IRENE BROEKHUIJSE & JAN WILLEM SAP (RED.)

De Amerikaanse droom van Tocqueville

Uitgeverij Vantilt

IRENE BROEKHUIJSE & JAN WILLEM SAP (RED.)

De Amerikaanse droom van Tocqueville

Uitgeverij Vantilt

© 2016 Uitgeverij Vantilt, Nijmegen

ISBN 978 94 6004 296 6

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem, Baarn
Opmaak: Peter Tychon, Wijchen

Omslagillustratie: Honoré Daumier (1849)

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen nog zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Inhoud

Inleiding – De Amerikaanse droom van Tocqueville <i>Irene Broekhuijse en Jan Willem Sap</i>	7
De Amerikaanse reizen van Gijsbert Karel van Hogendorp en Alexis de Tocqueville <i>Martijn van der Burg en Twan Peters</i>	19
Tussen mild despotisme en utilitair individualisme: Tocqueville en de hedendaagse Amerikaanse democratie <i>Frank Inklaar</i>	37
Tocqueville en de democratie in de eenentwintigste eeuw <i>Jos Teunissen</i>	55
Tocqueville en de verhouding tussen de centrale en decentrale overheden: een Zuid-Afrikaans perspectief <i>Irene Broekhuijse en Roxan Venter</i>	93
Alexis de Tocqueville en het belang van decentralisatie <i>Ine van Haaren-Dresens</i>	111
Over het Amerika van Tocqueville als inspiratie voor de Europese burger <i>Jan Willem Sap</i>	137
De rechten en plichten van non-gouvernementele organisaties op het niveau van de Verenigde Naties <i>Wendy Guns</i>	167
Noten	181
Bibliografie bij ‘Alexis de Tocqueville en het belang van decentralisatie’	207
Over de auteurs	211
Personenregister	213

Inleiding

De Amerikaanse droom van Tocqueville

Irene Broekhuijse en Jan Willem Sap

Mensen die in de loop van de tijd naar Noord-Amerika vertrokken, geloofden in een of andere vorm van de 'American Dream'. In Amerika zou men gezond kunnen leven, met een goede baan, zonder financiële zorgen. Uit welk gezin men ook afkomstig was, voor iedereen zou het mogelijk moeten zijn: van krantenjongen tot miljonair. Als men maar hard wilde werken. In het land van de onbegrensde mogelijkheden golden niet de Europese belemmeringen van aristocratie, overheid en kerk. In de *Declaration of Independence* (1776) zat met het 'all men are created equal' een belofte voor nieuwe acties.¹ Het ging om een nieuwe natie 'ontstaan in vrijheid en toegewijd aan het beginsel dat alle mensen als gelijken zijn geschapen', aldus de Amerikaanse president Abraham Lincoln.² Dit ideaalbeeld is voor de Amerikanen altijd relevant gebleven en werd nadrukkelijk verbonden met geschiedenis en religie. De Amerikanen vergeleken zichzelf met het volk Israël.³ De pelgrims die in de periode 1620-1630 aan land gingen, beschouwden zichzelf als door God voorbestemd om een voorbeeld te zijn. 'We moeten bedenken dat we zullen zijn als een stad op de heuvel, en de ogen van alle mensen zullen op ons gericht zijn...'⁴

Ook al jagen mensen al eeuwen de Amerikaanse droom na, het is pas sinds 1930 dat de term American Dream algemene ingang vond. Tekenend is dat de term ook in het buitenland vaak onvertaald wordt gelaten. In de loop van de tijd raakte de American Dream steeds sterker verbonden met economische groei, persoonlijke welvaart en onafhankelijkheid. Veel Amerikanen hechten aan het najagen van rijkdom. Zij streven naar lage belastingen en een kleine overheid. Maar tegelijkertijd nam ook de twijfel toe. Als iemand faalt, is het lang niet altijd zijn eigen schuld. In Amerika is sprake van een hoge werkdruk, lage lonen en een kwetsbare sociale structuur. Is het Amerikaanse systeem werkelijk het beste, kan het nog een voorbeeld voor de wereld zijn? Het was Jeremy Rifkin die een scherp onderscheid maakte tussen enerzijds de Amerikaanse droom en anderzijds de Euro-

pese droom die rond 2004 aan het ontstaan was. Volgens hem was de nieuwe Europese droom meer gericht op duurzame ontwikkeling, de kwaliteit van het leven, wederzijdse afhankelijkheid, gelijkheid, gemeenschapszin en ruimte voor vrije tijd. De Amerikaanse droom zou op zijn retour zijn.⁵

In economische zin worden de Amerikanen wel neergezet als vrij egocentrisch. Maar er is ook die inspirerende kant van het Amerikaanse karakter zoals verwoord door de Franse filosoof Alexis de Tocqueville (1805-1859). Hij schreef over de democratie in Amerika een standaardwerk, dat zich mag verheugen in een toenemende belangstelling. Tocqueville had grote waardering voor de Amerikaanse neiging om vrijwilligersorganisaties in het leven te roepen om algemeen welzijn te bevorderen. Vanuit Europees perspectief werd die Amerikaanse praktijk van het oprichten van verenigingen en verbanden beleefd als iets nieuws en verrassends. De Amerikaanse les is dat men niet altijd hoeft te leunen op de overheidsorganisatie of de staatskerk. Problemen kunnen vaak beter door de non-profitsector worden aangepakt, waar sprake is van principieel pluralisme. De waardering en kritiek van Tocqueville inzake de Amerikaanse democratie is leerzaam voor een beter begrip van het proces waarin standsverschillen langzaam verdwijnen en meer maatschappelijke gelijkheid in de samenleving ontstaat. Hoewel Tocqueville de Franse Revolutie niet zelf had ervaren, hadden de gebeurtenissen in en na 1789 op zijn aristocratische familie diepe indruk gemaakt, met name de onthoofding van de vroegere Franse koning Lodewijk xvi. Zijn ouders waren door de val van Robespierre ontsnapt aan de guillotine en hingen contrarevolutionaire gedachten aan. Zijn overgrootvader, Chrétien Guillaume de Lamoignon de Malesherbes, was voor de rechtbank van de Nationale Conventie verdediger geweest van de koning en werd daarom tijdens de Terreur in 1794 onthoofd.

Hoewel Tocqueville zelf goed beseftte dat de tijd van de absolute monarchie voorbij was, bleef men in zijn hoge sociale milieu worstelen met de gevolgen van de beginselen en praktijken van de Franse Revolutie. In zijn familie werd terugverlangd naar de 'goede oude tijd' van monarchie en aristocratie. Hoe moest in het nieuwe bestel de balans zijn tussen discipline en vrijheid, tussen hiërarchie en gelijkheid, en tussen aristocratie en democratie? Was de Franse Revolutie nu een typisch Frans gebeuren geweest of was het, in de strijd voor meer zeggenschap van de

burgers, een gevolg van brede ontwikkelingen in de westerse wereld, die al ver voor 1789 aanwijsbaar waren? Waarschijnlijk het laatste, en vanuit Nederlands perspectief kan worden gewezen op de activiteiten van de patriotten voor het uitbreken van de Franse Revolutie. Reeds voor de Franse Revolutie waren hervormingsgezinden in Europa geïnspireerd door de *Declaration of Independence* (1776) en constituties van koloniën aan de Amerikaanse oostkust.⁶ Maar dan bleef de vraag waarom de revolutie juist in Frankrijk zo'n heftig karakter had. Waarom was de democratische revolutie juist daar zo radicaal geweest? En als de democratie in de westerse wereld had gezegevierd, hoe konden de leidinggevendenden het gebrek aan ervaring met democratie vervangen door kennis van publieke zaken? Hoe kon de democratie worden onderricht? Hoe kon de democratie worden geanalyseerd als instrument tegen het altijd op de loer liggende despotisme?⁷

Tocqueville ambieerde een politieke loopbaan. Hij werd parlamentslid en minister. Maar eerst wilde hij naam maken door een boek te publiceren. Omdat het proces van steeds meer maatschappelijke gelijkheid het verst was ontwikkeld in de Verenigde Staten van Amerika besloot Tocqueville daarheen een studiereis (1831-1832) te maken, samen met zijn vriend Gustave de Beaumont. Zijn daarop gebaseerde werk, *De la démocratie en Amérique* (deel I 1835, deel II 1840), Nederlandse titel *Over de democratie in Amerika*, dat direct een succes was, is meer dan een studie over het 'land' Amerika; het gaat om een grote zoektocht naar de diepe implicaties van het steeds verder voortschrijden van maatschappelijke gelijkheid. Ging die ontwikkeling mogelijk ten koste van de vrijheid? En als de ontwikkeling naar democratie onafwendbaar was, op welke manier kon ze dan worden bijgestuurd in de goede richting, nu het oude tegenwicht van de aristocratie was weggefallen? Tocqueville kon op deze manier indirect de effecten van de Franse Revolutie een plaats geven binnen ontwikkelingen in de westerse wereld, omdat het Noord-Amerika van zijn tijd kon worden beschouwd als een mogelijk voorland voor Europa. Door zijn studie te lezen zou men min of meer te weten komen wat men kon verwachten en kon leren van de voor- en nadelen van het Amerikaanse experiment.

Kon de Amerikaanse droom van toenemende gelijkheid ontaarden in een nachtmerrie? In Amerika tendeerde de centralisatie en rationalisatie van het bestuur en de concentratie en

mechanisering van het productieapparaat naar grotere maatschappelijke gelijkheid, maar Tocqueville had een scherp oog voor toenemende spanningen. Wat als het gezag wordt ondermijnd en de democratie zou ontaarden in 'de tirannie van de meerderheid'? Wat betekent het voor staat en samenleving als een democratie leidt tot steeds meer individualisme en materialisme? Wat als de centralisering, noodzakelijk geacht vanwege het gelijkheidsstreven, leidt tot 'mild despotisme'?

10

Door dit soort problematiserende onderzoeksvragen te stellen is het werk van Tocqueville verrassend actueel gebleven, of het nu gaat om het meer liberale Amerika, het autoritaire Rusland of ontwikkelingen rond overheidsregulering in Europese landen, inclusief de complexe dilemma's rond de ombouw van democratische verzorgingsstaten. Bijzonder was dat Tocqueville een scherpe scheiding maakte tussen democratie als samenlevingsvorm, waar hij het primaat legde, en democratie als staatsvorm, die volgens hem afhankelijk was van de democratie als samenlevingsvorm. Het uitgangspunt voor Tocqueville was dat de maatschappij van de toekomst gedomineerd zou worden door de motieven vrijheid en gelijkheid. Origineel was zijn aandacht voor de vraag hoe de verhouding tussen die twee motieven diende te worden georganiseerd. Met het verder voortschrijden van maatschappelijke gelijkheid, een niet te keren proces, groeide het risico dat de gelijkheid de vrijheid zou kunnen bedreigen. Een kenmerk van de Franse Revolutie was dat een door de overheid nagestreefde gelijkheid leidde tot het vertrappen van maatschappelijke en politieke vrijheden. Maar was het gebrek aan respect voor de vrijheid een gevolg van de Franse Revolutie alleen, of ging het om een uiting van een proces dat al langer aan de gang was? Onder het *ancien régime* hadden overheersers met en zonder overheidsmacht de rechten van de mens onderdrukt. De vrijheid durfde men niet aan. Het gevolg was dat de mensen ten opzichte van de overheid al voor de Franse Revolutie steeds weerlozer waren geworden. Robespierre en Napoleon hadden enorm geprofiteerd van de steeds zwakker geworden intermediaire structuren.⁸

Als in 1839 gekozen volksvertegenwoordiger voor Normandië stond Tocqueville bekend om zijn zelfstandigheid. Hij had in 1848 kritiek op de corruptie van de regering. Hij uitte de vrees dat de democratisering de grondslagen van de gevestigde samenleving zou aantasten en voorspelde de revolutie van 1848.

In 1849 was hij een korte periode minister van Buitenlandse Zaken. Na de staatsgreep door Napoleon Bonaparte III in 1851 trok Tocqueville zich terug uit de politiek om zich te wijden aan een boek over de Franse Revolutie, *L'ancien régime et la révolution* (1856). In dit werk meende Tocqueville dat de aanval van de Franse Revolutie op godsdienst een incident was, niet een uiting van de eigenlijke geest. De kerk werd vooral aangevallen vanwege de maatschappelijke en politieke machtspositie, niet zozeer vanwege de godsdienstige leer. Tocqueville zag ook de invloed van de verlichtingsfilosofen die, in hun strijd tegen de verkeerde en dwaze voorrechten voor geestelijkheid en adel, pleitten voor eenvoudige en elementaire regels, ontleend aan de rede en het natuurrecht, in plaats van het ingewikkelde traditionele gewoonterecht van die tijd, dat de ongelijkheid van de mensen in stand hield. In de samenleving van vlak voor de Franse Revolutie waren normen en waarden gaan gelden die mensen deden openstaan voor de gedachten van de verlichtingsfilosofen. De Franse Revolutie begon als strijd tegen het centraal gezag en voor de rechten van de burgers, en moet, ondanks de ontsporingen, worden beschouwd als een fase in een niet te stuiten proces van democratisering.

Omdat de twee hartstochten, haat tegen ongelijkheid en verlangen naar ongehinderde vrijheid, kunnen botsen, was voor Tocqueville de centrale vraag op welke wijze democratie was te verenigen met het recht op maatschappelijke en politieke vrijheid, het recht op eigendom en andere mensenrechten. De afwezigheid van het onderscheid tussen klassen en standen leidt tot gelijkheid van levensomstandigheden. Aristocraten en hun familieleden komen niet meer automatisch op het pluche. Iedereen moet vechten voor zijn loopbaan. Dat is dynamisch, maar kan leiden tot instabiliteit. Daarnaast werd door de gelijkheid van de burgers de 'publieke opinie' een steeds grotere machtsfactor. Zijn mensen met de relatief beperkte blik van de eigen leefwereld wel geschikt om te oordelen over grote politieke vraagstukken? Door het wegvallen van de standsverschillen streeft iedereen naar meer kansen en meer welvaart. Het individualisme zal toenemen, maar tegelijkertijd neemt de individualiteit af. Het gelijkheidsideaal bevordert een conformisme naar middelmatige maatstaven. Kunst komt onder het juk van gewone mensen, en wordt slechts gewaardeerd afhankelijk van het nut voor consumenten. Tocqueville waarschuwde voor een

moraal die geen hang meer heeft naar aristocratische deugden. Zijn de zakenmensen de nieuwe aristocraten geworden? Zijn het de bankiers met hun bonussen?

Tocqueville waarschuwde voor een tegenstelling tussen de kapitalistische economie en de maatschappelijke en politieke democratie. Juist om te voorkomen dat de overheid te veel macht kreeg, waren de intermediaire instellingen onmisbaar, als buffers en als havens voor de burgers; netwerken waarin de burgers zich kunnen ontwikkelen met eigen instellingen op sociaal, cultureel en economisch terrein. Zo lijkt de spanning tussen vrijheid en gelijkheid verminderd te kunnen worden met een praktische suggestie: een grote rol voor het maatschappelijk middenveld. Terwijl Tocqueville, in vergelijking met de toenmalige Europese klassentegenstellingen, de Verenigde Staten van Amerika nog bewonderde om de relatieve gelijkheid van de burgers in de negentiende eeuw, wordt nu vastgesteld dat Amerika, door de toegenomen ongelijkheid, niet meer het land van de onbegrensde mogelijkheden is. Door de verbrokkeling van de sociale samenhang is de Amerikaanse droom in gevaar gekomen.⁹

Tocqueville vestigde ook specifiek de aandacht op de centralisatie en machtsconcentratie van voor de Franse Revolutie. In *Over de democratie in Amerika* had hij een onderscheid gemaakt tussen politieke en bestuurlijke centralisatie. Politieke centralisatie betreft belangen die alle burgers en alle delen van de natie aangaan, zoals wetgeving en buitenlands beleid. Andere belangen hebben meer betrekking op een bepaalde regio of plaats. Wanneer men ook die plaatselijke belangen op dezelfde wijze centraliseert als de politieke, noemde Tocqueville dat bestuurlijke of administratieve centralisatie. Politieke centralisatie wordt effectiever als het gepaard gaat met administratieve centralisatie. De tweevoudige centralisatie doet de burgers en de plaatselijke en provinciale magistraten eraan wennen dat zij niets in te brengen hebben. Dat is gevaarlijk. Terwijl in landen als Engeland en Amerika sprake was van sterke politieke maar geringe administratieve centralisatie, had de reeds onder Lodewijk XIV plaatsgevonden centralisatie in Frankrijk de teloorgang van de burgerlijke verantwoordelijkheid en de bestuurlijke vitaliteit van regio's en steden en hun magistraten veroorzaakt. Tocqueville was kritisch over de Franse adel, een kaste die zich maatschappelijk had geïsoleerd; men zag niet meer de noden

van de boeren. Fascinerend bij Tocqueville is het inzicht dat de Franse Revolutie uitbrak in verzet tegen bestuurlijke centralisatie, maar dat de revolutionairen de gecentraliseerde bestuurlijke macht niet verminderden maar wisten over te nemen en uit te breiden, en dat de revolutionair Napoleon Bonaparte de bestuurlijke centralisatie van het *ancien régime* opnieuw wist af te dwingen. Het handhaven van plaatselijke en gewestelijke autonomie en hun bestuurlijke verantwoordelijkheden was volgens Tocqueville een van de beste middelen tegen despotisme (1835, deel 1).

De laatste decennia is in Nederland steeds meer serieuze belangstelling gekomen voor het werk van Tocqueville. In 2011 verscheen *Over de democratie in Amerika* in een fraaie Nederlandse uitgave, uitgegeven door Lemniscaat, vertaald door Hessel Daalder, Steven Van Luchene en Andreas Kinneging. Kinneging schreef ook een uitgebreide nabeschouwing. In 2013 verscheen de bundel *Tocqueville, profeet van de moderne democratie*, waaraan meerdere auteurs een bijdrage hebben geleverd, onder redactie van Andreas Kinneging, Paul de Hert en Stefan Somers. Het rijke werk van Tocqueville, toegelicht in de genoemde publicaties, blijft de moeite waard om nader op te reflecteren. Zijn werk blijkt actueel en wordt regelmatig aangehaald door premier Rutte. Het is al bijzonder dat Amerikanen het negentiende-eeuwse boek van deze Fransman aanraden om het Amerika van vandaag goed te kunnen begrijpen. Maar de analyse van Tocqueville is ook relevant gebleven voor actuele vraagstukken rond burgerschap, de verhouding tussen democratie en rechtsstaat, de toenemende centralisering, ontwikkelingen in de verzorgingsstaat, de plaats van religie in de samenleving en de rol van de 'civil society', ook op internationaal niveau.

Gezien de brede aanpak en diepte van het werk van Tocqueville is het zinvol om onderzoekers van verschillende disciplines samen te laten werken. Dit boek is gemaakt door een samenwerking van historici en juristen, begonnen met het samen lezen van Tocqueville. Institutioneel is dit bevorderd door de recente fusie van de Faculteiten Rechtswetenschappen en Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit te Heerlen en de steun van de decaan, prof. mr. E.F. Stamhuis. Daarnaast wordt in het onderzoeksprogramma 2014-2019, Recht in een geïndividualiseerde netwerksamenleving, aandacht gevraagd voor ontwikkelingen als verdichting van verhoudingen in de

samenleving en netwerkgebaseerde maatschappelijke arrangementen.¹⁰

Het werk van Tocqueville blijkt vruchtbaar door zijn inzicht dat de spanning tussen vrijheid en gelijkheid wordt verminderd door een grote rol voor intermediaire instellingen als lokale en regionale overheden, kerken, politieke partijen en zelfstandige verenigingen (ngo's). Wat was de methode van Tocqueville? Was hij een goede historicus? Wat was de betekenis van zijn Amerikaanse droom voor Europa? Is door zijn werk de leer van de volkssoevereiniteit, met een aantal beperkingen, in Europa meer geaccepteerd geraakt bij de maatschappelijke elite? Zijn de door hem geformuleerde waarschuwingen voldoende ter harte genomen? Welke invloed heeft zijn werk gehad op de staat, de verzorgingsstaat en de 'participatiemaatschappij'? Wat is de betekenis van zijn werk voor Europese en internationale verbanden? Wat kan de rol van intermediaire instellingen zijn in een geïndividualiseerde netwerksamenleving? Hoe kunnen deze instellingen beter ontwikkeld worden? Welke rol is hierbij weggelegd voor de centrale overheid? Is een meer vitale democratie mogelijk? Welke oplossingen van Tocqueville zijn nog steeds vruchtbaar?

De opbouw van het boek

In dit boek worden diverse terreinen behandeld. Het bevat zeven hoofdstukken die ingaan op specifieke thema's.

Martijn van der Burg en Twan Peters: *De Amerikaanse reizen van Gijsbert Karel van Hogendorp en Alexis de Tocqueville*

Door de Amerikaanse reis van Tocqueville te reconstrueren wordt nagegaan hoe de ideeën van Tocqueville zijn ontstaan. Daardoor ontstaat een beter beeld van de werkwijze van Tocqueville in zijn poging om het toenmalige democratische systeem en de Amerikaanse samenleving te begrijpen. Van der Burg en Peters vragen zich af hoe adequaat de wijze was waarop Tocqueville het politieke debat behandelde. Zij plaatsen het werk van Tocqueville in een traditie van Europeanen die interesse hadden voor de politieke ontwikkelingen in Noord-Amerika. Daarbij bespreken Van der Burg en Peters ook een Amerikaanse studiereis van Van Hogendorp, die van invloed is geweest op constitutionele activiteiten in de aanloop naar de Nederlandse Grondwet van 1814. Van Hogendorp kwam, na eerdere kri-

tiel, tot een soort herwaardering van Amerika in vergelijking met Frankrijk. Van Hogendorp bewonderde de Amerikaanse constitutie omdat zij evenwicht had gebracht in die 'verfoeide gelijkheid'. Met het plaatsen van *Over de democratie in Amerika* in een bredere context, ontstaat een beter begrip van het werk van Tocqueville. Het wordt dan ook mogelijk in te gaan op zijn methode als historicus. Wellicht heeft Tocqueville selectief feiten verzameld om een bepaalde theorie te staven. Van der Burg en Peters stellen bovendien vast dat er kanttekeningen zijn te plaatsen bij de originaliteit van Tocqueville.

Frank Inklaar: *Tussen mild despotisme en utilitair individualisme: Tocqueville en de hedendaagse Amerikaanse democratie*

Inklaar richt zich eerst op een door Tocqueville aangeduid spookbeeld van mild despotisme door een paternalistische overheid, dat de interesse in Tocqueville sterk heeft doen toenemen. Vervolgens gaat hij diep in op Tocqueville en de hedendaagse Amerikaanse democratie. Bijzonder is dat Tocqueville in Amerika een samenleving had beschreven waar, door de aanwezigheid van specifieke omstandigheden, juist geen vorm van mild despotisme was ontstaan. Hierbij blijken de zeden en gewoonten van de toenmalige inwoners van groot belang. Vanuit een welbegrepen eigenbelang verbonden de Amerikanen zich vrijwillig in samenwerkingsverbanden om de publieke zaak te dienen, waarbij democratische gezindheid en religie belangrijk bleven. Inklaar besteedt aandacht aan het individualisme in Amerika. Ook analyseert hij het werk van moderne denkers als Bellah en Putnam in relatie tot Tocqueville. Wat is er nog over van de Amerikaanse droom? Het lijkt erop dat veel Amerikanen de door Tocqueville bepleite 'associations' hebben verlaten, hetgeen kan worden beschouwd als ondermijnend voor de American Dream. Inklaar trekt lijnen tussen waarschuwingen van Tocqueville en de toestand van het huidige sociale kapitaal in Amerika, de crisis van het burgerschap en de toenemende tweedeling in de Amerikaanse samenleving.

Jos Teunissen: *Tocqueville en de democratie in de eenentwintigste eeuw*

Teunissen bespreekt in zijn bijdrage dat de democratische rechtsstaat in Nederland onder druk staat. Deze rechtsstaat kan niet functioneren zonder de betrokkenheid van burgers,

die gebaseerd is op een overlappende consensus. Teunissen benadrukt het verschil tussen staat en samenleving, met een pluriformiteit aan rechtssferen, en waardeert de rol van niet-statelijke organisaties als buffer tegenover te ver gaande staatsbemoeienis. Hoe is de verhouding tussen individu en gemeenschap? Daarbij gaat hij onder meer in op het werk van Rousseau, Marx, Berlin en Walzer. Via Tocqueville wordt het belang van gemeenschappelijke overtuigingen voor het (voort)bestaan van een pluralistische samenleving benadrukt. Teunissen plaatst vraagtekens bij de doorgeslagen marktwerking en besteedt aandacht aan de waarschuwingen van Tocqueville tegen 'de aanbidding van het geld' en het verdwijnen van de verscheidenheid in de samenleving. Associaties zijn kweekplaatsen voor burgerzin. Waar het sociale vertrouwen afneemt, daalt ook het politieke vertrouwen. Teunissen verklaart dit nader aan de hand van Putnam en Pessers. Zijn analyse heeft ook betrekking op de juridisering van de samenleving en de verschillen tussen het Rijnlandse en Anglo-Amerikaanse model. De rechtsstaat is voor zijn (voort)bestaan afhankelijk van voorwaarden die hij niet zelf kan garanderen. Teunissen waarschuwt voor de neiging de afname van vertrouwen in de zin van 'trust' te compenseren met een toenemende behoefte aan beheersing en transparantiedwang. Hij sluit aan bij de zorgen van Tocqueville over 'mild despotisme'.

Irene Broekhuijse en Roxan Venter: *Tocqueville en de verhouding tussen centrale en decentrale overheden: een Zuid-Afrikaans perspectief*

De bijdrage van Broekhuijse en Venter behandelt Tocquevilles theorie over de (on)wenselijkheid van administratieve en bestuurlijke centralisatie vanuit Zuid-Afrikaans perspectief. Zij beargumenteren dat er zeer terughoudend moet worden omgegaan met het centraliseren van macht indien de sociale, economische, politieke en culturele verschillen tussen de verschillende gebiedsdelen van een gegeven staat, zoals in het geval van de Zuid-Afrikaanse staat, groot zijn. Zij zetten daarvoor uiteen hoe de decentralisatie in Zuid-Afrika is geregeld, welke overwegingen daaraan ten grondslag liggen, hoe in de praktijk met de bevoegdheidsverdeling wordt omgegaan en tot welke moeilijkheden de centralisatie van macht leidt. Tocquevilles observaties over de (on)wenselijkheid van administratieve en bestuurlijke

centralisatie dienen dan ook volgens hen in de context van zijn boek te worden begrepen.

Ine van Haaren-Dresens: *Alexis de Tocqueville en het belang van decentralisatie*

Van Haaren-Dresens geeft een uiteenzetting over de visie van Tocqueville op verticale machtscheiding en decentralisatie. Tocqueville maakte een onderscheid tussen bestuurlijke en administratieve decentralisatie. Hij constateerde dat de administratieve centralisatie in de Verenigde Staten van Amerika ontbrak en dat lokale gemeenschappen door zelfbestuur zorgden voor de verwezenlijking van hun eigen belangen. Daarna biedt Van Haaren-Dresens een uitleg van het subsidiariteitsbeginsel, mede aan de hand van pauselijke encyclieken en het leerstuk van soevereiniteit in eigen kring, zoals verwoord in de antirevolutionaire staatsleer. Ook maakt zij een vergelijking met het zogenaamde huis van Thorbecke. Vervolgens bespreekt Van Haaren-Dresens het subsidiariteitsbeginsel zoals het een plaats heeft gekregen in het recht van de Europese Unie en de Raad van Europa. Zij constateert dat publieke taken normaliter dienen te worden toevertrouwd aan organen op het meest lokale overheidsniveau. In het Nederlandse staatsrecht is de traditionele autonome sfeer in de loop der jaren steeds kleiner geworden.

Jan Willem Sap: *Over het Amerika van Tocqueville als inspiratie voor de Europese burger*

Sap bespreekt het werk van Tocqueville in relatie tot vragen rond de democratische ontwikkeling van een multinationaal verbond van staten als de Europese Unie, waarin een burgerschap van de Unie is ingesteld. Op basis van Tocqueville en het ideaal van de stadstaat concludeert hij dat de toekomst van Europa het beste niet *top-down* maar *bottom-up* kan worden vormgegeven. Hij merkt op dat Tocqueville wel geloofde dat in Europa de toekomst aan de democratie was, maar alleen als ook het geloof op peil bleef, anders dreigden mogelijke ontsporingen richting tirannie. Met de verandering van de samenstelling van de Franse samenleving door de komst van moslims, meent Sap dat het Franse stelsel van *laïcité*, hoe historisch verklaarbaar het ook mag zijn, beter kan worden omgebouwd naar een systeem van samenleven. Er is behoefte aan een gematigde islam in

Frankrijk. Op die manier kan een islam die wordt gesubsidieerd door extremistische groepen in het Midden-Oosten en Arabië het gras voor de voeten worden weggemaaid. Zowel bij het democratiseringsproces van de Europese Unie als bij de noodzakelijke ombouw van de *laïcité* in Frankrijk kan worden geprofitteerd van de analyse van Tocqueville.

Wendy Guns: *De rechten en plichten van non-gouvernementele organisaties op het niveau van de Verenigde Naties*

Guns richt zich in haar bijdrage op de rechten en plichten van non-gouvernementele organisaties van de Verenigde Naties. Welke participatiemogelijkheden hebben zij op het internationale niveau? In de leer van Tocqueville vormen ngo's een middel om het door hem gevreesde gevaar van mild despotisme tegen te gaan, en voorkomen zij de tirannie van de meerderheid. In die zin gaat het ook om respect voor politieke en culturele minderheden. Het lidmaatschap van de Verenigde Naties staat alleen open voor staten, maar ngo's hebben wel formeel toegang via de ECOSOC. Bij het formeel regelen dat ngo's het recht van participatie kregen binnen de Verenigde Naties namen Canada en de Verenigde Staten van Amerika het voortouw. Hoewel ngo's geen officiële status hebben bij de Algemene Vergadering, zijn er mogelijkheden voor beïnvloeding geschapen. Guns concludeert dat ngo's belangrijker zijn geworden als middel tegen de tirannie van de meerderheid.